

Скіфські антропоморфи лівобережжя Середньої

Подністрянщини: історія досліджень

В статті висвітлюється інформація про історію досліджень, характеризуються кам'яні антропоморфи ранньоскіфського (намогильні статуї) часу на лівобережжі Середньої Подністрянщини як невід'ємного чинника поховальної обрядовості скіфів.

Ключові слова: стела, курган, намогильна статуя, язичництво, скіфи, антропоморф, Середня Подністрянщина,

Першим повідомлення про скіфів подав найдавніший турист Європи античний історик Геродот. Цю інформацію поміщено, головним чином, у четвертій книзі Геродота. З неї ми дізнаємося, що еліни називали скіфів сколотами, які заселяли територію від Верхнього Дністра до Дніпра [1, с. 224-225].

Актуальність дослідження обумовлена потребою розкриття такої малодослідженої проблеми як історія язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини кінця I тис. до н.е. Новизна і призначення інформації полягає в тому що 1999 року в науковий обіг археології України і поповнила ще одна язичницька скульптура (погруддя) скіфського часу, яку відкрив автор статі.

Історіографічний огляд проблематики започатковано наприкінці XIX на початку XX століття. Дослідженнями духовної культури України і Поділля, в зазначений час займалися спеціалісти зі слов'янської етнографії – М. Могилянський, М. Біляшевський, Ф. Вовк, К. Широцький, І. Зарецький, К. Шейковський та ін. [12].

Досить вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей регіону належить відомому подільському краєзнавцеві та церковному діячеві Ю. Сіцинському, який на основі систематизації та картографування здобутих

даних підготував й опублікував капітальну джерелознавчу працю «Археологическая карта Подольской губернии», що вийшла у світ 1901 року у Працях XI археологічного з'їзду [17]. Вчений зафіксував і систематизував близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку аж до періоду Київської Русі включно [5]. Ця робота стала основою щодо розташування та опису язичницьких скульптур, та кам'яних рельєфів у лівобережжі Середньої Подністрянщини.

На сьогодні зусиллями дослідників накопичено значну джерельну базу з історії скіфознавства. У вітчизняній та зарубіжній історіографії цій проблематиці присвячено чимало праць, в яких охарактеризовано основні тенденції історичного розвитку скіфів. На сучасному етапі історії України в Середньому Подністров'ї відомо дві скіфські кам'яні стели. Одну з них відкрито автором у 1999 р. в с. Березівка Новоушицького району Хмельницької області, інша кам'яна антропоморфна скульптура походить з околиці с. Нижчого Ольчедаєва Могилів-Подільського району Вінницької області.

Вперше детальний опис та обставини виявлення березівського антропоморфа подають В. Гуцал та С. Семенчук у статті «Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі» [7]. Про Нижчеольчедаївську скульптуру у своїй монографії «Історія та культура черняхівських племен» [4] згадує дослідник І. Винокур, вводячи її в коло антропоморфних зображень ранніх слов'ян II–V ст. н.е. [4]. З ранніми слов'янами пов'язує пам'ятку і О. Приходнюк у монографічному дослідженні «Слов'яни на Поділлі (VI–VIII ст. н.е.)» [8].

У науковій літературі щодо скульптурних творів нерідко використовують термін «скіфські баби» або «мамаї» – скульптури, виготовлені із каменю [9]. Вони подібні до старотурецьких надмогильних статуй VIII ст. і саме слово «баба», на думку деяких учених, походить із тюркського «бабал» – намогильник. Інші вчені вважають, що кам'яні баби – це зображення предків східних скіфів. Ці статуї описав у XIII ст. монах-мандрівник В. Рубрук.

Каміння – одне із першоелементів Світу (разом із землею, водою, вогнем і повітрям). У народній традиції – це об’єкт поклоніння. З часом з каменю створювали скульптури, надаючи їм антропоморфних та зооморфних рис [6, с. 218-219].

Відомий вчений І. Огієнко зазначає, що «не варто плутати поняття язичницькі ідоли і кам’яні «баби». На його думку, кам’яні баби слід вважати намогильними спорудами чи зображеннями предків, а язичницькі ідоли власне уособлення богів [13, с. 156-158].

Вершини багатьох курганів вінчали кам’яні стели, які надовго пережили своїх творців. У народі вони дістали назву «скіфські баби». Давні майстри надавали їм узагальненої форми людської фігури, ретельно розробляючи деталі озброєння та прикрас, вирізьблених різцем у низькому рельєфі. Честі бути похованими в кургані з таким монументом на вершині удостоювали лише тих скіфських воїнів, які були вірні доктрині воїнського аскетизму і за життя відмовилися від розкошів та коштовностей. Можливо, кам’яні статуї стояли на курганах представників замкненої касти воїнів із аристократичних родів. Одне відомо достеменно: народ, символи котрого й донині стоять на курганах, був, досить войовничим [19, с. 30].

Зараз відомо уже більше ста скіфських антропоморфних скульптур, що набули поширення переважно у Північному Причорномор’ї, де вони зосереджуються в степовій зоні. Також дослідження останніх років фіксують невелике скупчення скіфських антропоморфів в лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Скіфська кам’яна скульптура, як відомо, поширена, головним чином, в степових районах Північного Причорномор’я та Передкавказзя. Тут відкрито близько двохсот знахідок VII-III ст. до н.е.

Цей перелік доповнюється ще однією знахідкою із Хмельниччини, яку виявив автор під час археологічної розвідки в Новоушицькому районі Хмельницької області. Кам’яну стелу, що зображує людську постать, відкрито у дворі жителя с. Березівка В. Стадницького. Як з’ясувалось з

розповіді господаря, статуя походить з одного із курганів в урочищі Колач, що знаходиться за 3 км південніше села на високому корінному лівому березі Дністра [7].

Історія цієї знахідки така: у 1977 році в урочищі Колач, яке знаходилося колись поблизу с. Лоївці у Новоушицькому районі і затопленого зараз водами Дністровської ГЕС, проводились археологічні дослідження під керівництвом Львівського археолога Л. Крушельницької. Там були зафіксовані залишки близько десяти курганів. На сьогодні більшість з яких розорані уціліли лише чотири [10]. На кургані, розташованому за кількасот метрів південніше від розкопаного. З розповіді В. Стадницького який збираючи для свого господарства камінь з кургану, звернув увагу на оригінальну кам'яну фігуру і забрав її додому. Зараз вона зберігається в експозиції старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Статуя виготовлена з щільного пісковика білого кольору з прошарком кварциту, що протягом тривалого часу спричинило до вивітрювання і утворення смуги ерозійних раковин (рис. 1).

В первісному стані це була кам'яна брила товщиною не менше 25 см. В процесі виготовлення, давній майстер обробив камінь ретельно з трьох сторін, надавши йому антропоморфної форми. Нижня частина статуї не збереглась.

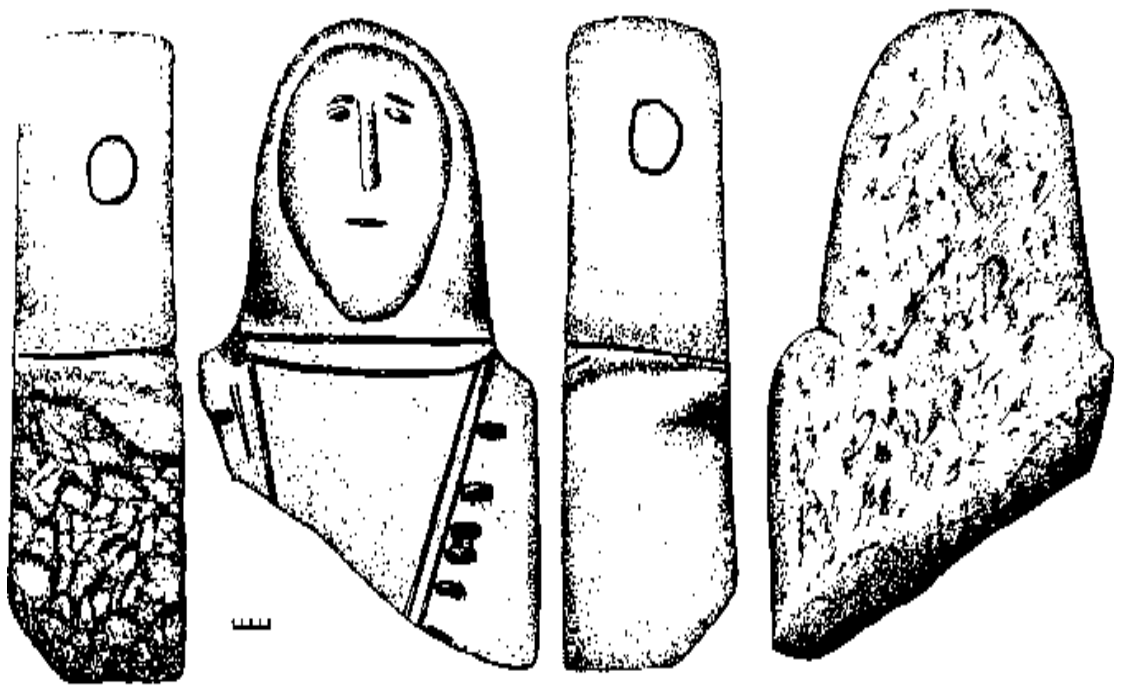

Рис.1. Кам'яна скульптура із с. Лоївці на Середньому Дністрі

Розміри знайденого фрагмента становлять: висота 54 см, ширина в плечах 40 см, товщина 18-20 см. Деталі передані плоским рельєфом з прокресленими контурами. Голова, немовби посаджена на плечі, шия не виділена. Обличчя дещо асиметричне шириною 20,2 см; висотою 23 см, втоплене на глибину біля 5 мм. Ніс злегка скошений, зображений низьким рельєфом, при боковому розгляді не виступає. Очі передано овальними, а брови та рот – більш витягнутими заглибленнями. З лівого боку голови зображено контури сережки. Такий самий знак, але затертий, вибито з правого боку. Двома заглибленими лініями 1,5 см нижче від підборіддя, майстер зобразив гривну. Від плечей, вниз під кутом тягнуться по дві паралельні лінії. Поза ними знаходяться підпрямокутні деталі вбрання: нашивки – латки на одязі. У скульптурі – зображено зліва шість нашивок, а з правої, пошкодженої сторони – одна. Ці деталі дозволяють вважати, що майстер-каменяр відтворив верхній одяг, скоріш за все, каптан, показавши подвійні шви вздовж борта і нашиті металеві оздоби [7].

Вказані зображення найбільш характерні для IV ст. до н.е., але такий формат верхнього одягу був, як бачимо, і у більш ранній період історії скіфів [9].

Кільця, в контексті аналогій, які зображені на лосєвецькій скульптурі із урочища Колач, повністю повторюють тип прикрас, які є на оленних каменях [15, с. 56]. Там вони вважаються сережками, яким відводилась певна символічна роль [14]. Це – сережки, що зустрічаються у Лісостепу як у скіфський [18], так і у ранньоскіфський часи [17, с. 71]. Дослідник В. Білозор, узагальнивши всю суму фактів, що стосуються скіфських монументів, прийшов до висновку про найбільшу вірогідність їх формування на євразійській традиції, і вважає їх протоскіфськими [7]. У цьому зв'язку лосєвецька статуя продовжує цей ряд, маючи ознаки скіфських кам'яних скульптур, а саме, відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни та форми зображених сережок. Сказане дає підстави віднести лосєвецьку статую до VII ст. до н.е. і, можливо, вважати її однією із найдавніших в скіфській монументалістиці цього регіону. Така дата в цілому узгоджується із матеріалами кургану, розкопаного Л. Крушельницькою.

Автор, дослідивши лосєвецьку стелу, вважає її однією із найдавніших у скіфській монументалістиці досліджуваного регіону, яка виконувала функцію намогильної споруди на честь похованих предків у ранньоскіфський час в досліджуваному регіоні.

Наступною скульптурою, що доповнює пантеон скіфських стел в регіоні є скульптура з околиці с. Нижчий Ольчедаїв Могилів-Подільського району Вінницької області, що зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [4, с. 114]. Це очевидно – лише верхня частина, погруддя колишнього монолітного зображення чоловічої фігури на повний зріст. Максимальні параметри вцілілого фрагмента – 0,50x0,57x0,28 м. Матеріал – масивний плитковий блок сірого кольору. Зовнішній вигляд твору проявив характерні пропорції й пластичні форми. Зокрема об'єм надміру великої трохи звуженої догори голови яка плавно й безпосередньо переходить у кремезний торс. Обриси шиї ледь помітні. Обличчя – непропорційно мале й відносно розміру голови. Загальну площину верхньої частини лиця сформовано контррельєфом (трохи нижче загального рівня поверхні голови),

нижньої – невисоким рельєфом. Низьким рельєфом із ритованим контуром передано брови (з них права значно довша за ліву), скобку невеликих, звужених на кінцях. Випукло змодельовано і довгий, розширений донизу ніс. Заглибленими ямками показано невеликі, надміру зближені, очі. Скошеною, ледь вигнутою карбованою рисою виділено великий скривлений рот. Важке, безбороде, підборіддя рельєфно випнуто вперед.

Обличчя скульптури подане в легкому розвороті. На це вказує помітна асиметрія його загального обрису (права сторона трохи більша ніж ліва). Асиметрія й нерівномірність характерна також і для окремих пластичних деталей. Так, навколо плескатої маківки голови помітне ребристе потовщення, що позначає нижній край стриженого волосся, з лиця трохи вище брів рівно обтятий чуб, лише по центру, над переніссям, залишено маленький клинцюватий відросток. З боків голови, волосся поступово подовжується. З потилиці гострим клином, спадає донизу довге пасмо волосся – можливо коса. У нижньому краю погруддя з чільного боку видніється верхня частина горизонтально розміщеного передпліччя й долоні правої руки, зігнутої в лікті. На зап'ястях рук помітне вертикальне валикоподібне потовщення. Кисть руки, зважаючи на значні розміри, непропорційно збільшена. Детально пророблено пластичні форми спини: невисоким рельєфом виділено лопатки із заокругленими нижніми краями, та лінію хребта. Поверхня спини рівна. Скульптура дійшла до наших днів зі значними пошкодженнями: збито потиличну частину голови, великими сколами знівечено праве плече, практично майже повністю втрачено рельєф носа, глибокі скісні борозди-подряпини розтинають також маківку й праву лопатку, дрібні вибоїни, подряпини й тріщини наявні трапляються на всій поверхні твору (рис. 2) [8].

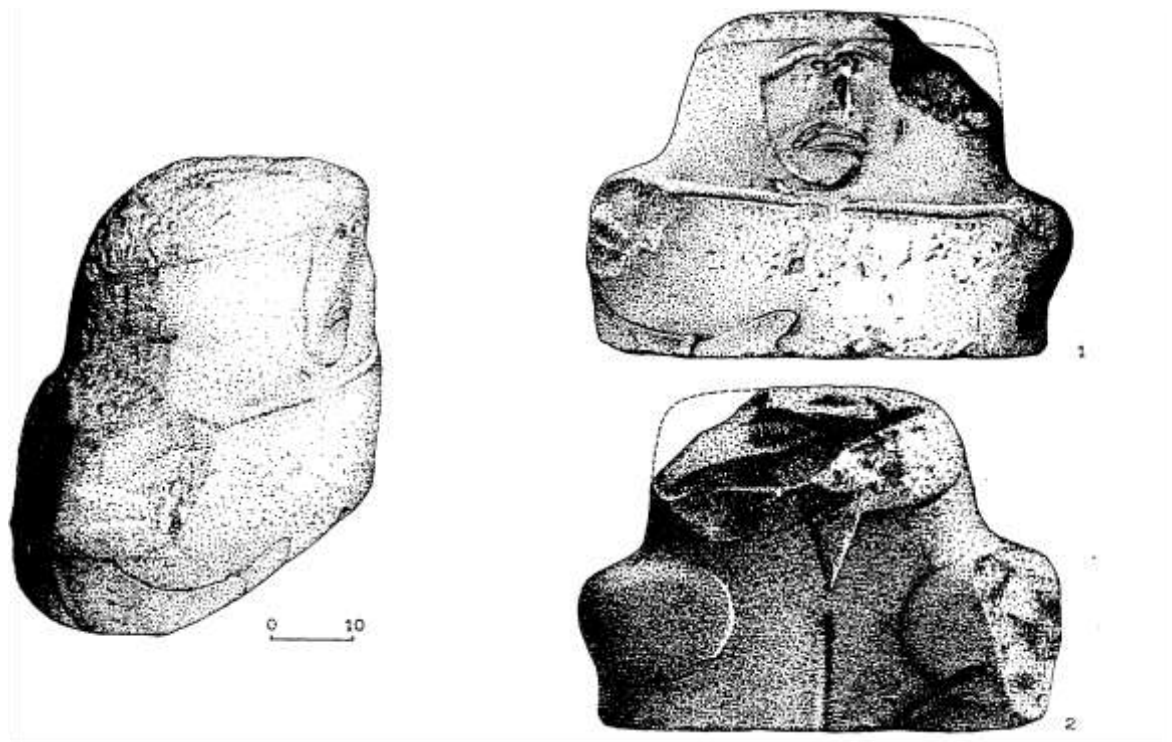

Рис. 2. Нижчеольчедаївський антропоморф

Та повідомленням Р. Забашти, описуючи Нижчеольчедаївський твір, археолог І. Винокур припустився багатьох неточностей та упущень щодо її іконографічних характеристик та без вагомих на те аргументів, включивши означену скульптуру у коло антропоморфних зображень ранніх слов'ян II-V ст. [4, с. 105-115]. Так само інтерпретував цю пам'ятку О. Приходнюк [16, с. 74]. Проте в одній з пізніших робіт І. Винокур вилучив Нижчеольчедаївську знахідку з низки черняхівської скульптури, не обґрунтувавши свої думки з цього приводу [3, с. 73-74].

Спостереження дослідників Р. Забашти та В. Білосора, які проаналізували зовнішні ознаки вказаної пам'ятки і співставивши її з численними зразками антропоморфної ідеопластики Східної та Центральної Європи, однозначно вказують на зв'язок її з культурно-мистецькою традицією кочової людності раннього залізного віку, а конкретніше – з образотворчою практикою скіфських племен. Нижчеольчедаївському творові притаманні й деякі самобутні ознаки. Пам'ятка демонструє досі невідомий тип стрижки волосся (чуб із клинцюватим відростком над переніссям), гривни із розімкнутими кінцями. Звертає увагу й особлива виразність образного трактування персонажа: перед нами не застигла «заштампована» маска чи ледь намічена умовна схема лиця, а своєрідний емоційний портрет з

натури. Оригінальним постає й контррельєфний спосіб передачі пластичних форм плечей, передпліч і верхньої частини обличчя. У історичному сенсі пам'ятка привертає увагу своєю територіальною локалізацією. Вона доповнює нечисленний ряд творів, віднайдених на обширах європейського простору, властивого східноєвропейському лісостепу [13, с. 42-45]. Однак на відміну від досі відомих творів, виявлених переважно при межі зі степом, антропоморф із Нижчого Ольчедаєва є пам'яткою скіфського типу найзаглибленішою в лісостеповий регіон. Цей факт становить неабиякий інтерес у світлі загальних уявлень про територіальне поширення традиції монументальної скульптури скіфів у регіоні [8].

В контексті досліджень, пов'язаних з географією поширення стел, автор споріднює Нижчеольчедаївську стелу із скіфськими намогильними поховальними спорудами, можливо навіть жертовно-поховальними комплексами. Тобто частиною такого комплексу могла бути і Нижчеольчедаївська стела із рельєфним зображенням обличчя, підстриженого волосся, одягу і прикрас. Таку скульптуру слід вважати за намогильну пам'ятку й датувати в межах VI-V ст. до н.е.

Список використаних джерел:

- 1 Археологія України: Курс лекцій : навч. посібник / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.] ; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
- 2 Белозор В. П. Скифская триада и каменные изваяния (проблема этнокультурной атрибуции) / В. П. Белозор // Материалы международной научной конференции : Древнейшие общности земледельцев скотоводов Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 170–172.
- 3 Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я й Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – Київ–Одеса, 1985. – 124 с.

- 4 Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен / І. С. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.
- 5 Винокур І. С. Історико-археологічні дослідження Ю. Й. Сіцинського / І. С. Винокур // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції : Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький, 1994. – Ч. 1. – С.57–59.
- 6 Войнович В. М. Українська міфологія / В. М. Войнович. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
- 7 Гуцал В. А. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі / В. А. Гуцал, С. О. Семенчук // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. : зб. наук. праць. – Київ: ІАНАНУ, 2004. – Вип. 6. – С. 116–118.
- 8 Забашта Р. В. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрянщини / Р. В. Забашта, В. П. Білозор // Народознавчі зошити. – 1996. – № 1. – С. 30–33.
- 9 Ильинская В. А. Изображения скифов переднеазиатских походов / В. А. Ильинская // Древности Степной Скифии. – К., 1982. – С. 41–52.
- 10 Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я / Л. І. Крушельницька. – Львів, 1989. – 224 с.
- 11 Ковпаненко Г. И. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья / Г. И. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – К., 1989. – 333 с.
- 12 Мегей В. П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини / В. П. Мегей // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.1 (3) – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 213–219.
- 13 Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр. Видання друге / Митрополит Іларіон (І. І. Огієнко). – К.: «Обереги», 1994. – 424 с.
- 14 Ольховский В. С. Скифские изваяния VII–III вв. до н.э. / В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов. – Москва: МТО Метео, 1994. – 188 с.

- 15 Подольский М. Л. Окуневские изваяния и оленные камни / М. Л. Подольский // Скифо-сибирский мир. – Новосибирск, 1987. – С. 125–134.
- 16 Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VIII ст. н.е.). / Приходнюк О. М. – К.: Наукова думка, 1975. – 156 с.
- 17 Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 205–210.
- 18 Смирнова Г. И. О некоторых аспектах изучения предскифской культуры Среднего Поднестровья в свете взглядов А. И. Тереножкина на скифскую лесостепь / Г. И. Смирнова // Всесоюзный семинар «Киммерийцы и скифы»: тезисы докл. – Кировоград, 1987. – Ч. II. – С. 71–80.
- 19 100 найвідоміших шедеврів України / [О. Ламонова, Т. Романовська, М. Русява та ін.] ; під заг. ред. М. Русяєвої. – К.: Автограф, 2004. – 496 с.